

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИНГ ЯНГИ САҲИФАЛАРИ

Қ. К. РАЖАБОВ

**МУСТАҚИМ
ТУРКИСТОН
ФИКРИ УЧУН
МУЖОРЛАЛАР**

"ЎЗБЕКИСТОН"

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ ТАРИХ ИНСТИТУТИ**

Қ. К. РАЖАБОВ

**МУСТАҚИЛ
ТУРКИСТОН ФИКРИ
УЧУН МУЖОДАЛАЛАР**

(1917—1935 йиллар)

ТОШКЕНТ “ЎЗБЕКИСТОН” 2000

Масъул муҳаррир:
тарих фанлари доктори *Д. А. Алимова*

Тақризчи:
тарих фанлари доктори *С. С. Авзамхужаев*

Муҳаррир *З. Каримова*

Р 0503020904 - 24 2000
М351(04)2000

ISBN 5-640-02816-5

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти 2000 й.

Туркистон мустақиллиги учун жангларда қурбон бўлган истиқлолчиларнинг порлоқ хотираларига бағишлайман.

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ ҲУКУМАТИ

Туркистондаги жади́дчилик ҳаракати 1917 йил февралдан октябргача бўлган қисқа муддат ичида жиддий узга-ришларни бошдан кечирди. Жади́дчилик айнан ушбу даврда маърифатчилик ҳаракатидан сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилди.

1917 йил март ойида Тошкент шаҳрида жади́дчилик ҳаракати раҳбарлари “Шўрои Исломия” ташкилотининг атрофига бирлашдилар. Жади́длар жойларда “Шўрои Исломия” тизими яратилишининг ташаббускори бўдилар.

Жади́дларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли қисқа муддат ичида тўрт марта Бутунтуркистон мусулмонлари қурултойи утказилди. 1917 йил 16—23 апрелда бўлган биринчи қурултойда демократик Россия таркибида Туркистон Мухториятини ташкил этиш ғояси илгари сурилди. Қурултой доимий ижроия ташкилот — Туркистон мусулмонларининг Марказий Шўроси (Улкамуссовет)ни таъсис этди. Аҳмад Закий Валидий узининг машҳур “Хотиралар” китобида кейинчалик ёзишича, Туркистон мусулмонлари Марказий Шўросига Мустафо Чўқаев раис, у бош котиб, Мунаввар Қори, Обиджон Маҳмуд, Маҳмудхужа Беҳбудий, Убайдулла Хўжаев ва бошқалар аъзо бўлиб сайланди¹.

Бутунтуркистон мусулмонларининг иккинчи қурултойида (1917 йил сентябрь) фақат мусулмон депу-

¹ Аҳмад Закий Валидий Тўгон. Бўлинганни бури ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар. Тошкент, “Адолат”, 1997, 48-бет.

татларнинг ўлка Шўроси Туркистон мусулмон аҳолиси манфаатларини ҳимоя қилиши мумкин, деган фикр қатъий қилиб қўйилди¹. Мусулмонлар Шўроси ҳокимиятни ишчи ва солдат депутатлари Советига берилишига қарши эканликларини очиқ айтишди. Афсуски, кучлар нисбати 1917 йил октябрь ойига келиб Марказда ҳам, унинг “чекка улжаси” саналган Туркистонда ҳам узгарган эди.

Большевиклар томонидан Петроградда амалга оширилган Октябрь тунтариши Туркистон халқларининг озодлик ва мустақилликка эришиш тўғрисидаги умидларини оқламади. Большевиклар ҳукуматининг раҳбарлари томонидан халқларнинг уз тақдирини узи белгилаш ҳуқуқи ҳақидаги эълон қилинган дабдабали декларациялар² амалда бир парча қоғоздан иборат қуруқ ташвиқот бўлиб чиқди. Туркистонда ярим асрдан ортиқ давом этган мустамлакачилик зулми 1917 йилнинг охирида ҳам ўзгармади, фақатгина ниқоблар алмаштирилди, холос. “Рус инқилобий демократияси чоризмдан реакцияроқ иш тутди”³, — деб таъкидланади ўша давр ҳужжатларининг бирида. Бу ҳол большевикларнинг улкадаги мухторият ҳаракатига нисбатан булган муносаба-тида ҳам яққол куринади.

Кўкун шаҳрида 1917 йил 26 ноябрда очилган Ўлка мусулмонларининг IV фавқулдда қурултойида ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ ҳукумати тузилганлиги эълон қилинди⁴. Қурултой Бутунроссия таъсис мажлиси чақирилгунга қадар ҳокимиятни янги тузилган Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (Миллий) мажлиси қўлига берди. “Улуғ Туркистон” газетасида езилишича, муваққат ҳукумат таркибига Муҳаммаджон Танишбоев Бош вазир, ички ишлар вазири, Ислом Султон Шоаҳ-

¹ Истиқлолимизнинг тарихий илдизлари (давра суҳбати), “Шарк юлдузи”, 1995, №11-12, 5-бет.

² Бу ҳақда қаранг: В. И. Ленин Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида. Тошкент, “Ўзбекистон” 1984, 489-491, 492-495-бетлар.

³ Ўзбекистон Марказий давлат архиви (Ўзбекистон МДА), 17 фонд, 1-руйхат, 45-иш, 382-варақ.

⁴ Қаранг: С. Аъзамжоев. Туркистон Мухторияти. Тошкент, “Фан”, 1996, 32-33-бетлар.

медов — Бош вазир уринбосари, Мустафо Чўқаев — ташқи ишлар вазири, Убайдулла Хужаев — ҳарбий вазир, Юрали Агаев — ер ва сув бойликлари вазири, Обиджон Маҳмудов — озиқ-овқат вазири, Абдураҳмон Уразаев — ички ишлар вазирининг уринбосари, Соломон Абрамович Герцфельд — молия вазири сифатида киритилди¹. Орадан куп ўтмай жумҳураис вазифасини М. Танишбоев ўрнига ҳуқуқшунос М. Чўқаев бажаришга киришди.

Афсуски, Туркистон Мухторияти ҳукумати 72 кун яшад. 1918 йил 19—22 февралда Қўқон шаҳрида фаолият курсатаётган мазкур ҳукумат қизил аскарлар найзаси остида ағдариб ташланди. Қўқон шаҳри босқинчилар томонидан аёвсиз таланди, фақат уч кун ичида ўн минг кишига яқин қўқонлик ўлдирилди.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДАГИ ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ҲАРАКАТИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

Ватан туйғусидек муқаддас туйғу қалбининг туридан жой олган Туркистон мунавварларининг мухторият, Туркистон тақдири, миллий истиқлол, эрк ва ҳурлик учун олиб борган курашлари бу ҳукумат тор-мор қилинса-да, изсиз кетмади. Ёниб кулга айланган гулхан ичидан Қақнус қуш қайта чиққанидек, Туркистон Мухторияти ҳукумати мағлубиятга учраса-да, у Фарғона водийсидаги ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ҲАРАКАТИни² “ташкилий расмийлаштирди, унга миллий бўёқ ва тус берди”³. Демак,

¹ “Улуг Туркистон”, 1917 йил 13 декабрь.

² Ушбу ўринда суз “босмачилик” деб нотўғри номланган ҳаракат устида кетмоқда. “Босмачи” ва “босмачилик” иборалари миллий озодлик ҳаракатининг моҳиятини сохталаштириш, ажодларимизнинг Россия зулми ва большевиклар ҳукмронлигига қарши олиб борган қонли курашларини хаспсулаш учун буюк давлат шовинистлари томонидан уйлаб топилди ҳамда “бандитлик”, “қароқчилик” деган сузлар билан асоссиз равишда бир қаторга қўйилди.

Хайриятки, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, “босмачилик” ёрлиғи ёпиштирилган ота-боболаримизнинг муборак номлари қайта тикланди ва улар уларининг асл қиёфалари билан бизга пешвоз чиқшди. Шунинг учун ҳам мазкур тадқиқотда “босмачи” ва “босмачилик ҳаракати” сузлари истиқлолчи ва истиқлолчилик ҳаракати атамалари билан алмаштирилди.

³ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-руйхат, 336-иш. 224-варақ.

Туркистонда совет ҳокимияти ва большевикча режимга қарши истиқлолчилик ҳаракатининг бошланишини хронологик жиҳатдан 1918 йил февраль ойининг сўнгги ўн кунлигида деб белгилашимиз мумкин.

Дастлабки истиқлолчи гуруҳларнинг тузилиши Қўқон атрофидаги Бачқир қишлоғидан бўлган Кичик ва Катта Эргашларнинг номлари билан узвий боғлиқдир. 27 февралдаги жангларнинг бирида КИЧИК ЭРГАШ шаҳид бўлгач, унинг урнига КАТТА ЭРГАШ қўрбоши (уни Мулла Эргаш ҳам дейишган) Фарғона водийсида большевикларнинг мустамлакачилик тартибига қарши озодлик байроғини кўтарди. Совет ҳокимияти ва большевикларга қарши миллий истиқлол ҳаракатини ташкил қилишдек буюк ва шарафли вазифа энди унинг зиммасига тушди.

Мулла Эргаш қўрбоши кўтарган мустақиллик туғи остида Фарғонадаги советлар тузумидан норози юзларча ва мингларча кишилар бирлашдилар. Маркази Бачқир бўлган Қўқон уезди истиқлолчилик ҳаракатининг дастлабки таянч нуқтаси бўлиб қолди. 1918 йил март ойининг охирига келиб Катта Эргашнинг номи Фарғона водийси аҳолиси ўртасида жуда машҳур бўлиб кетди¹.

Совет айғоқчиларидан бирининг маълумотига қўра, “Эргаш қўрбошининг мусулмон ва рус аҳолиси ўртасида пайдо бўлиши олқишларга сазовор бўлди, унга энг юксак тилаклар тиланди ҳамда унинг қиёфасида Андижон ва Қўқонда ўрнашган совет қўшинларидан, ҳукумат вакилларида ва ҳар қандай зуравонликдан халос қилувчи инсонни кўрдилар”².

Истиқлолчилик ҳаракатини ягона қўмондонликка буйсундириш мақсадида “Шурои Исломия” ва “Шурои Уламо” ташкилоти аъзоларининг ташаббуси билан 1918 йил март ойининг охирида Бачқир қишлоғида Фарғонадаги бутун қўрбошиларнинг биринчи қурултойи чақирилди. Унда 40 дан ортиқ йирик қўрбошилар қатнашди³. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг архиви (Ўзбекистон РПДА), 60-фонд, 1-руйхат, 49-иш, 25-варақ.

² Ўзбекистон РПДА, 60-фонд, 1-руйхат, 49-иш, 3-варақ.

³ Ш. А. Шамағдиев Очерки истории и гражданской войны в Ферганской долине. Тошкент, “Фан”, 1961, 61-62-бетлар.

тининг бошлиғи этиб ҳалок булган Кичик Эргаш урнига энди Катта Эргаш сайланди ва унга бутун мусулмон қўшинларининг Олий бош қўмондони — “Амир-ал-муслимин” унвони берилди. Эргаш қўрбошининг ўринбосарлари қилиб Мадаминбек ва Шермуҳаммадбек таъинланди.

Скобелев уездига эса миллий озодлик машғулини Марғилон милициясининг собиқ бошлиғи Муҳаммад Аминбек Аҳмадбек ўғли — МАДАМИНБЕК (1892—1920 й.) кўтарди. “Яккатут вождисти Гарбобо қишлоғидаги Мадаминбек гуруҳининг қароргоҳига оммавий равишда маҳаллий ёшлар келиб қўшилди”¹ — деб ёзилади 1918 йилга оид архив ҳужжатларининг бирида.

“Ўз олдиға совет ҳокимиятини ағдариш ва Фарғона мухториятини тиклаш вазифасини қўйган Мадаминбек тадбиркор сиёсатчи ва уддабурон ташкилотчи фазилатларига эга эди”², — деб тан олинади бошқа бир расмий ҳужжатда.

Мадаминбек йигитлари уртасида ҳарбий интизом кучли эди. Мадаминбекчилар босқинчи ва ўғриларни ўзлари ушлаб, жазосини беришарди.

Мадаминбек сиймосида саркардалик, давлат ва сиёсат арбобига хос сифатлар мужассам эди. У Фарғона водийсидаги истиқдолчиларнинг ҳақиқий маънодаги доҳийси, тан олинган йўлбошчиси эди. Мадаминбек водийдаги совет ҳокимияти органларига муқобил равишда ўз сиёсий бошқарув усулини жорий қилди. Бундай бошқарув усулини яна Эргаш ва Шермуҳаммадбек қўрбошиларгина жорий қилган эдилар. “У бизнинг раҳбарлик фаолиятимизда йўл қўйган хато ва камчиликларимиздан усталик билан фойдаланарди. Унинг ўз “бошқарув аппарати”, ўзининг трибунали, ўзининг “генштаби” булган; у қонулар чиқарган”³, — деб эътироф қилади Мадаминбекка қарши курашган душманларидан бири Граматович.

¹ Фарғона вилояти давлат архиви (Фарғона ВДА), 121-фонд, 1-руйхат, 39-иш, 247-варақ.

² Россия давлат ҳарбий архиви (РДХА), 149-фонд, 108-иш, 161—162-варақ.

³ Война в песках. Москва, 1935, 202-бет.

Умуман олганда, Фарғона водийсида 1918 йилнинг урталарига келиб, тахминан юзга яқин қурбоши уз дасталари билан қизил армия қисмларига қарши озодлик байроғи ва исломнинг яшил туғини кутардилар.

Истиқлолчилик ҳаракатининг ҳарбий бирликка алоқаси бўлмаган қуролли безорилик, бандитлик ёки босмачилик ҳаракати эмаслигини биз юқорида ҳам таъкидлаб ўтдик. Истиқлолчилик ҳаракатининг ўзига хос миллий характери ва Туркистонга мос хусусиятлари бўлган. Ҳаракатнинг кейинги ривожланишини баён қилишдан аввал унинг худди ана шу ўзига хос хусусияти ва асосий мақсадини аниқлаб олиш зарур.

Ҳаракатнинг бошдан охиригача бир устувор ғоя ётадики, бу **БУТУН ТУРКИСТОННИНГ МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛИ ВА МУСТАҚИЛЛИГИ** ғоясидир. Истиқлолчилик ҳаракати гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб, унда иштирок этувчиларнинг таркиби алмашиб, иккиламчи манфаатлар ўзгариб туришига ҳамда объектив ва субъектив омиллар кучлар мувозанатига салбий таъсир қилишига қарамай, ҳаракатнинг асосий мақсади **ТУРКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ** бўлиб қолаверади.

Мадаминбек 1919 йил 11 мартда Фарғона fronti қушинлари қумондони М. В. Сафонов номига йуллаган мактубида истиқлолчилар қандай мақсад йулида қуршаётганликларини, бу ҳаракатнинг моҳияти ва “босмачи” деб кимни айтиш лозимлигини яққол курсатиб берган: “Гапнинг лундасини айтсам, бизнинг халқимиз ўз турмушида Карл Маркс ёки большевиклар дастурини қўллаш даражасида ҳали онги ривожланмаган ... Туркистонда бўлса, яна қайтараман, Сизлар қиладиган иш йуқ ва бу ерда зуравонлик билан душманлар орттирасиз, холос... Сиз федерация тузилади деб эълон қилдингиз, сиз халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини эълон қилдингиз, шундай экан, нега сиз уларни бизга бермайсиз? Ёки бизнинг фақат мусулмон бўлганлигимиз учунми?! Бизга кўнглимиз тусаганча яшашга имкон беринг, майли, сиз эълон қилган шиорларга биз амал қиламиз, бизларга узимиз хоҳлагандек бошқарув усулини танлашга имкон беринг, ахир, биз — му-

сулмонлар кўпчиликини ташкил қиламиз-ку. Аммо зўравонлик қилманг...”¹.

Совет ҳокимияти вакиллариининг бутун Туркистон улкасида юритган шовинистик ва мустамлақачилик сиёсати, маҳаллий аҳоли манфаатлари билан ҳисоблашмай уларнинг нафсониятига тегиши истиқлолчилик ҳаракатининг доимий равишда авж олиши ҳамда унинг узлуксиз давом этишига олиб келди.

Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати 1919 йил ёзининг охири ва кузида ўзининг энг юқори чуққисига чиқди. Мадаминбек бошчилигидаги ислом қўшинлари сафига Жалолободда турган рус крестьянлар армиясининг қўшилиши водийда совет ҳокимиятини ағдарилш учун реал куч эди. Сентябрьнинг дастлабки кунларида Мадаминбек лашкарлари Жалолобод шаҳрини эгаллашди². Қуршоб қасабаси (посёлка) ёнидаги жангларда совет армияси қисмлари катта мағлубиятга учраб, Уш шаҳрига чекинди³.

“Уш — Фарғонанинг ҳаёт-мамотини белгилайдиган шаҳар”⁴ бўлиб, ҳарбий стратегик жиҳатдан жуда қулай жойда жойлашган эди. У Фарғона водийсини, умуман, Туркистон Республикасини Хитой, Афғонистон, Ҳиндистон, бу томони Бухоро билан боғлайдиган йўлларнинг устида эди. Уш шаҳри “жаҳон томи” — Помир рўпарасида бўлиб, ундан Гульча ва Эргаштомдаги чегара пунктларига олиб борадиган йўл ўтарди. 8 сентябрда бир ярим суткалик қизғин жанглардан кейин Уш шаҳри гарнизони таслим бўлди, қамоқхонада ётган маҳбуслар истиқлолчилар томонидан озод қилинди⁵. Мадаминбек бошчилигидаги армия тантана билан шаҳарга кириб келди. Уш шаҳрида 9 сентябрда бўлган катта митингда Мадаминбек ёрқин нутқ сўзлади. Митингда қатнашганларнинг гувоҳлик беришича, Мадаминбек ирод этган нутқда истиқлолчи-

¹ РДХА, 28113-фонд, 1-руйхат, 1-иш, 1-варақ, 149-фонд, 1-руйхат, 51-иш, 53-варақ.

² РДХА, 110-фонд, 2-руйхат, 26-иш, 19-варақ.

³ РДХА, 110-фонд, 3-руйхат, 163-иш, 29-варақ.

⁴ РДХА, 149-фонд, 75-иш, 48-варақ.

⁵ РДХА, 25859-фонд, 1-руйхат, 44-иш, 42, 328-варақ.

лик ҳаракатининг сиёсий моҳияти, истиқлолчиларнинг мақсадлари очиб берилди¹.

Мадаминбек қушинлари 13 сентябрда Эски Марғилон шаҳрини эгаллади. Шу билан бирга водийдаги энг йирик стратегик шаҳар — Андижонни қамал қилишга киришди. Бир ой давомида Фарғона водийсини ларзага келтирган Мадаминбек бошчилигидаги мусулмон қушинининг ҳужуми пировардида мағлубият билан туғади.

Бироқ илк мағлубият аламини татиган Мадаминбекнинг иродаси синмади. 1919 йил 22 октябрда Помирнинг Эргаштом (Иркешгам) овулида булган анжуманда МАДАМИНБЕК бошчилигида ФАРҒОНА МУВАҚҚАТ МУХТОРИЯТ ҲУКУМАТИ тузилди. Ҳукумат таркибига 16 мусулмон ва 8 рус, ҳаммаси бўлиб 24 киши киритилди². Мадаминбек ҳукумат бошлиғи бўлиши билан бир қаторда Бош қўмондон қилиб ҳам тайинланди.

1919 йилнинг кеч кузига келиб “Мадаминбек қул остида 30 мингга яқин йигит”³ қизил армияга қарши истиқлол жангларини олиб бордилар. Бу пайтда Шермуҳаммадбекда 20.000 йигит, “Эргаш қўрбошида 8.000 йигит булган”⁴. Айнан ушбу учта лашкарбоши водийдаги жанговар ҳаракатларни йўналтириб турганлар.

1919 йил октябрнинг сунгги кунларида Фарғона водийсидаги барча йирик қўрбошилар Ойимқишлоқда тўпланди. Истиқлолчилик ҳаракати тарихидаги ушбу энг йирик қурултойда, архив ҳужжатларининг далолат беришича, Фарғона водийсида ҳаракат қилаётган 150 тача қўрбоши дасталари тўртта йирик лашкарбоши: Мадаминбек, Эргаш, Шермуҳаммадбек, Холхужа Эшон қўмондонлиги остида бирлаштирилди⁵. Қурултойда ислом қушинларининг Олий бош қўмондони — “Амир-

¹ РДҲА, 25859-фонд, 1-руйхат, 44-иш, 320-варақнинг орқаси, 329-варақ.

² РДҲА, 149-фонд, 1-руйхат, 51-иш, 77-варақ.

³ Фарғона ВДА, 435-фонд, 1-руйхат, 220-иш, 102-варақ.

⁴ РДҲА, 110-фонд, 1-руйхат, 43-иш, 139-140-варақлар.

⁵ РДҲА, 149-фонд, 1-руйхат, 75-иш, 48-50-варақлар.

ал-муслимин” қилиб яна қайтадан Мадаминбек сайланди.

Бироқ Фарғона водийсига тобора қушимча кучларнинг ташланиши натижасида 1920 йил январь ойининг урталарига келиб жанговар ташаббус қизиллар қўлига утди. Катта Эргаш қўрбошининг¹ қўшини мағлубиятга учрагач, Шермуҳаммадбек асосий кучларини олиб Олой воҳасига чекинди. Мадаминбек вақтдан ютиш учун Фарғона fronti қўшинлари қўмондонлигига яраш музокаралари бошлашни таклиф қилди. Натижада мусулмонлар қўшинининг қўмондони Мадаминбек билан 2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Веревкин-Рахальский уртасида 1920 йил 6 мартда Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳрида яраш битими имзоланди².

Лекин Мадаминбекнинг дипломатик тадбирлари самарасиз тугади. Советлар томонидан музокаралар утказиш учун қўрбошилар орасига юборилган Мадаминбек Шермуҳаммадбекнинг розилиғи билан Холхўжа Эшон томонидан 1920 йил 14 майда Қоровул қишлоғида улдирилди³.

Совет қўмондонлиғи “Мадаминбекнинг улими билан Туркистон Мухторияти ва миллий мафкура учун кураш ҳам улади”⁴, деб хом хаёлга боришган эди. Мадаминбекни ўлдирган кимса Холхўжа Эшон қўл остидаги Соқи жаллод булса-да, аслида унинг ҳақиқий қотили большевикча режим раҳбарлари эди. Чунки Мадаминбек уртдан қутарилгач, эртасигаёқ истиқлолчилардан шафқатсиз ўч олишга киришилди. Шундай бўлишига қарамасдан, Туркистон халқларининг истиқлол жанглари 1920 йил ёзи ва кузида ҳам асло тинмади. Фарғона водийси ва Самарқанд вилоятидаги ватанпарварлар билан бир қаторда эндиликда Бухоро ва Хоразмдаги фидойилар ҳам босқинчи қизил армия жангчиларига қарши муқаддас курашга отландилар.

¹ Архив ҳужжатларида келтирилишича, Катта Эргаш қўрбоши 1921 йил 19 декабрда Хонободдаги қароргоҳида қизил аскарлар билан булган жангда ўлдирилди.

² РДХА, 110-фонд, 3-руйхат, 285-иш, 40-41, 75-76-варақлар.

³ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-руйхат, 336-иш, 230-варақ.

⁴ РДХА, 28113-фонд, 7-руйхат, 84-иш, 1-4-варақлар.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати 1920 йилнинг ёзи ва кузида узининг янги босқичига қадам қўйди. Кураш яна ҳам шафқатсиз ва мурасасиз тус олди. Кураш байроғини водийда Мадаминбек урнига энди ШЕРМУ-ХАММАДБЕК (1893—1970 й.) кутарди. Фарғона водийсидаги бутун қурбошилар ва тинч аҳоли вакиллари Олти-ариқ туманидаги Фарибота қишлоғида узларининг навбатдаги қурултойларига тўпландилар. Қурултой 1920 йил 3 майда ТУРКИСТОН — ТУРК МУСТАҚИЛ ИСЛОМ ЖУМҲУРИЯТИ ёки қисқача қилиб айтганда ТУРКИСТОН МУВАҚҚАТ ҲУКУМАТИни тузди. Ушбу қурултойда Шермуҳаммадбек ҳукумат раиси ва ислом қўшинларининг Олий бош қўмондони — “Амир-ал-муслимин” қилиб сайланди.

Шермуҳаммадбек кутарган эрк ва истиқлолнинг яшил байроғи остида Фарғона водийсидаги бутун қурбошилар тўпланди. Мадаминбек билан бирга ёки ундан олдинмакетин совет ҳокимиятига таслим бўлган қурбошиларнинг аксарияти ва уларнинг йигитлари ҳам Шермуҳаммадбек қўшинлари сафига келиб қўшилдилар. Большевик маддоҳлардан бирининг эътирофича “Мадаминбек қурбошилар ўртасида энг кучлиси бўлган бўлса, Шермуҳаммадбек шубҳасиз энг хавфлиси эди”¹.

Туркистон МИК раиси Иномжон Хидиралиевнинг кейинчалик ёзишича, “1920 йил сентябрида босмачиларнинг сони 70.000 кишига етди ва кучли ваҳима уйғотди”².

Фарғона армия гуруҳининг қўмондони Коноваловнинг кейинчалик СССР Қуруллой кучларининг Бош қўмондони С. С. Каменев номига ёзган маърузасида айтилишича, “Фарғонада босмачилик 1920 йил сентябрь ойида узининг энг юқори чуққисига чиқди, яширин ҳолда ишлаётган мусулмон ташкилотлари уз фаолиятларини бутун совет Фарғонасида авж олдирдилар ва Туркистонда совет ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтаришга тайёрландилар”³.

¹ Қувшинов В. Ферганский район // Военная мысль, 1920. 1-китоб, 260-бет.

² Ўзбекистон МДА, 25-фонд, 1-руйхат, 300-иш, 33-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 3-руйхат, 36-иш, 107-варақ (махфий фонд).

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатининг уюшган бир шаклда намоён бўлишида қуйида номлари зикр этиладиган шахслар — ҚҶРБОШИЛАР қўрсатган ғайратшижоатни алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Ўз вақтида Фарғона водийсидаги Кичик ва Катта Эргашлар, Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, Ислои Паҳлавон, Ёрмат Махсум, Холхўжа Эшон ва Муҳиддинбек; Самарқанд вилоятида Очилбек ва Баҳромбек; Бухоро халқ жумҳуриятида Саид Олимхон (собиқ амир), Иброҳимбек лақай, Мулла Абдулқаҳор, Анвар Пошо, Салии Пошо, Давлатмандбек, Жабборбек, Остон Қоровулбеги, Ўрмон Полвон, Ҳайит Полвон, Фузайл Маҳдум, Дониёлбек; Хоразм халқ жумҳуриятида Жунаидхон, Фуломалихон, Темир Алихон каби қўрбошилар бу ҳаракатни ягона кучга бирлаштириш учун раҳбарликни бирин-кетин уз қўлларига олсалар-да, лекин Фарғона водийси, Хоразм ва Бухородаги истиқлолчилик ҳаракати бошдан охиригача ягона марказга тулиқ уюша олмади. Туркистон фидойиларининг озодлик ҳаракатини ягона марказга бирлаштириш учун собитқадам ва изчил қурашаётган Мадаминбек билан Анвар Пошонинг тақдирлари эса фожеали тугади.

Истиқлолчилик ҳаракатини ташкилий жиҳатдан уюштиришда ҚҶРБОШИЛАР ҚҶРУЛТОЙИнинг аҳамияти ҳам жуда катта бўлган. Шунн алоҳида таъкидлаш керакки, Фарғона водийси, Бухоро ва Хоразмдаги қўрбошиларнинг мазкур даврда ўттиздан ортиқ қурултойлари бўлиб ўтди. Ушбу қурултойларда раҳбарлар сайланган, қўрбошилар ягона қўмондонлик остида бирлаштирилган. Ҳолбуки, бунга ҳамма пайт ҳам амал қилинмас эди. Шунингдек, қурултойда қўрбоши дасталари ҳаракат қиладиган жойлар ва уларнинг таъсир доираси ҳам белгилаб олинган.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатининг ҒОЯВИЙ РАҲНАМОЛАРИ ҳам етарли даражада мавжуд бўлиб, улар асосан жадид мунавварлари ва ислом улаиолари эди.

Наманганлик Носирхон Тура Саид Камолхон Тура ўғли, Тошкентлик муфтий Садрндинхон Махсум Шарифхўжа Қози ўғли, Туркистон МИКнинг собиқ аъзо-

си, еттисувлик Турақул Жонузоқов, асли бошқирдистонлик Аҳмад Закий Валидий Туғон ва бошқалар истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий мафкурачилари эди. Ҳаракатга раҳбарлик қилган ислом уламолари орасида яссавийлик ва нақшбандийлик тариқатининг пирлари кўп бўлишган. Хорижлик тарихчи Мэри Броксапнинг ёзишича, Фарғонадаги энг қаҳри қаттиқ қурбоши Холхўжа Эшон яссавийлик тариқатининг вакили булган. Ислом Паҳлавон ва Мулла Деҳқон қурбошилар ҳам тасаввуф шайхлари эди. Бухородаги бир қатор қурбошилар нақшбандийлик тариқатининг машҳур пирлари ҳисобланишган.

Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларидаги жадидларнинг бир қисми бу пайтда совет ташкилотларида фаолият курсатишса-да, миллий мустақиллик туғрисидаги ўз ғояларидан воз кечишмаган эди.

Бу даврда ташкил топган “Миллий иттиҳод” ва “Миллий истиқлол” фирқалари истиқлолчилик ҳаракатининг кейинги ривожланишида муҳим урин тутади. Архив ҳужжатларида ёзилишича, “Миллий иттиҳод” фирқаси 1920 йил охиридаёқ Файзулла Хужаев бошчилигида Бухорода ташкил топган бўлса, 1922 йилда Акмал Икромов Тошкентда “Миллий истиқлол” фирқасини тузган эди. Ушбу фирқалар биргаликда яширин равишда истиқлолчиларни қўлаб-қувватлашади.

Бу маълумотни айрим архив ҳужжатлари ҳам тасдиқлайди. Демак, истиқлолчилик ҳаракати уша 1919—1922 йиллардаёқ МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ғоялари билан маълум даражада қуролланган эди.

Шермуҳаммадбек бошчилигида тузилган Туркистон муваққат ҳукумати 1922 йил охирида тарқалиб кетишга мажбур булди. Шермуҳаммадбек қурбошининг узи эса қатор жанглардан кейин, 1922 йил декабрь ойининг сунгги кунларида Бухоро жумҳурияти ҳудудига, 1923 йилнинг баҳорида эса Афғонистон давлатига утиб кетди¹. Унинг кейинчалик водийга яна қайтиб келиш туғрисидаги барча ҳаракатларини совет ҳокимияти йўққа чиқарди. Мазкур

¹ Қаранг: РДХА, 28113-фонд, 7-руйхат, 84-иш, 16-варақ.

воқеалар билан истиқлолчилик ҳаракатининг катта бир босқичи тугади.

Фарғона водийсидаги ватанпарварлар қушинига 1923—1924 йилларда олдин ИСЛОМ ПАҲЛАВОН¹, кейин ЁРМАТ МАХСУМ² каби қурбошилар раҳбарлик қилдилар. Лекин қурбошилар эрк ва истиқлол курашининг мазкур учинчи босқичида турли сабаб ва маҳаллий шарт-шароитлар натижасида бир-бирлари билан доимо ҳам келишиб иш тутмадилар.

Қурбошилар 1924 йилга келганда Фарғонадаги иқтисодий таназзул ва қашшоқлик, даҳшатли очарчилик, халқнинг оғир турмушини кўрмасликлари мумкин эмас эди. Тинимсиз давом этган етти йиллик курашдан Фарғона халқи ҳам, қурбоши ва уларнинг йигитлари ҳам жуда-жуда толиққан эдилар. Шунинг учун қасоскорларнинг кўпчилиги 1924 йил давомида қаршилиқни тухтатдилар. Улар кейинги жанглар учун ҳам куч туплашлари лозим эди.

Хулоса қилиб айтганда, 1918 йил февралдан 1920 йил мартигача давом этган водийдаги истиқлолчилик ҳаракатининг БИРИНЧИ БОСҚИЧИда даставвал Кичик ва Катта Эргашлар, сунгра эса Мадаминбек ватанпарварлар қушинига қўмондонлик қилдилар. Бу даврда Фарғонадаги истиқлолчиларнинг кучлари 70.000 кишидан кам бўлмаган. Мадаминбек бошчилигидаги Фарғона муваққат мухторият ҳукуматининг 1919 йил октябрь ойида тузилиши истиқлолчилик ҳаракатининг мантиқий якуни бўлди.

1920 йилнинг баҳоридан бошлаб то 1922 йилнинг охиригача бўлган ИККИНЧИ БОСҚИЧда истиқлолчилар қушинига Шермуҳаммадбек раҳбарлик қилди. Шермуҳаммадбек бошчилигида 1920 йил май ойида Туркистон-турк мустақил ислом жумҳурияти тузилди ва 1922 йил апрель ойида ушбу Туркистон муваққат ҳукуматининг вақтинчалик Конституцияси қабул қилинди. Қа-

---

¹ Ислоҳ Паҳлавон 1923 йилнинг охирида қўлга олиниб, ўзининг яқин сафдошлари билан бирга қатл қилинади.

² Ермат Махсум 1929 йилда Фарғона водийсида бўлган жангларнинг бирида улдирилади.

рийб уч йил давом этган ва асосан Шермухаммадбек номи билан чамбарчас боғлиқ ушбу босқичда истиқлолчилар водийдаги қизил армия жангчиларига қақшатқич зарбалар беришга муваффақ бўдилар. Туркистон муваққат ҳукумати ва Аҳмад Закий Валидий бошчилигида 1921 йил 5 августда Бухоро шаҳрида тузилган ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ БИРЛИГИ ташкилоти¹ озодлик курашининг мантиқий ҳосиласи сифатида истиқлолчиларнинг ғоявий жиҳатдан жипслашишида муҳим роль ўйнади.

1923—1924 йилларда давом этган УЧИНЧИ БОСҚИЧда истиқлолчилар қушини кичик-кичик дасталарга бўлинган ҳолда водийда жанг ҳаракатларини олиб бордилар. Фарғонада кичик қурбоши дасталарининг миқдори 1923 йилда камида 350—400 та атрофида эди. Етти йиллик тинимсиз муҳорабадан чарчаган истиқлолчиларнинг аксарият қисми 1923 йилнинг охири ва 1924 йилнинг бошларига келиб, қуролни ташлашга мажбур бўдилар. Фарғона водийси аҳолиси ҳам бу пайтга келиб, даҳшатли очарчилик ва урушлар натижасида деярли бутунлай қирилиб кетаёзган, яъни 1917 йилдаги 2,2 миллион кишидан 1924 йилнинг охирига келганда атиги 500.000 киши тирик қолган эди, холос. 1924 йилдаги жанглар натижасида Фарғонадаги миллий муҳолафат вақтинчалик мағлубиятга учради. Шундай қилиб, 1924 йилнинг охирида Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатининг БИРИНЧИ ДАВРИ якунланди.

Лекин ҳали олдинда курашнинг тулиқ 10 йили турар эди. Ватанпарварлар яна Фарғона водийсида 1935 йилгача озодлик байроғи ва мустақиллик яловини ҳилпира-тиб, исломнинг яшил туғи остида босқинчи қизил армия қушинларига қарши ҳаёт-мамот курашини олиб бордилар. Курашнинг ИККИНЧИ ДАВРИ 1925—1935 йилларни уз ичига олган бўлиб, узининг характери ва кучлар нисбати жиҳатидан биринчи даврдан анча фарқ қилади. Бу пайтда водийда унлаб қурбоши дасталари мавжуд бўлиб, улар имкониятлари доирасида мавжуд

¹ Zeki Velidi Togan. Hıfızalar Turkistan ve diger musulman docu Turklerinin milli varlık ve kultur mucadelerci Istanbul, 1969, S. 115.

тузумга қарши кураш олиб бордилар. Фарғона қурбошилари­нинг сунгги умумий етакчиси Ёрмат Махсум эди. Бу пайтдаги Фарғона қуро­лли муҳолафатининг асосий манзили тоғлар орасидаги Сух тумани эди. Совет ҳо­кимияти Фарғона ватанпарварларини фақат 1935 йилдаги­на бутунлай тор-мор келтиришга муваффақ була олди, холос.

ХОРАЗМ ХАЛҚ ЖУМҲУРИЯТИДАГИ ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ҲАРАКАТИ ВА УНИНГ УЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

1917 йил Туркистонда юз берган воқеалар натижа­сида Хоразмдаги миллий озодлик ва демократик ҳара­кат ҳам кучайди. Хива хонлигида миллатлараро муно­сабатларнинг кескинлашуви вазиятни янада оғирлаш­тирди. Мана шундай шароитда туркман уруғларидан бири булган ёвмутларнинг етакчиси Қурбон Мамед Сардор — ЖУНАИДХОН (1857—1938) айниқса кузга ташлана бошлади. У Хоразмда сиёсий ҳокимият учун кураш бошлади.

Жунаидхон Хива хони ҳукмронлигидан норози булган тарқоқ туркман қабилалари ва уларнинг бош­лиқларини нисбатан қисқа муддат ичида бирлаштирди. 1918 йилнинг бошларига келганда унинг қул остида энди бир ярим мингдан ортиқ қуролли отлиқлар булиб, у Хива хонига жиддий хавф туғдириб қўйган эди¹. Иро­даси заиф ва айш-ишратга уч Хива хони Асфандиёр­хонни 1918 йил 30 октябрда Жунаидхоннинг ўғли Эшим бошчилигидаги суиқасдчилар гуруҳи ўз саройида пи­чоқлаб ўлдирди. Амалда хонликнинг мутлақ ҳукмдори­га айланган Жунаидхон ўлдирилган хоннинг амакиси Саид Абдуллахонни қўғирчоқ хон сифатида Хива тах­тига утқазди.

Жунаидхон номи тарих саҳифаларига мураккаб шахс ва зиддиятга тула инсон сифатида битилган. Унинг фао-

¹Р. Ё. Ражабова ва б. Ўзбекистон тарихи (1917—1993 й). Тошкент. “Уқитувчи”, 1994, 78—79-бетлар.

лияти ҳам шахсиятидек кескин ва фожеали, зафарли ва қайғули кечди. Олдин чор Россияси ва Хива хонига қарши савашган Жунаидхон 1919 йилнинг ёзидан бошлаб Турткулдаги қизил аскарларга қарши мустақиллик курашини бошлади. Закий Валидий ўзининг “Хотиралар” китобида Жунаидхонни “... оқ ва қизил мустамлакачиларига бош эгмаган қахрамон”, — деб бежиз таърифлаган.

1919 йилнинг ноябрь, 1920 йилнинг январь ойларида булган шиддатли жанглар натижасида Жунаидхон қўшини қизил аскарлардан мағлубиятга учради. Жунаидхоннинг қароргоҳи Тахта қалъаси 20 январда қўлдан кетди. Қизил армия қўшинлари 1920 йил 1 февралда хонликнинг пойтахти Хива шаҳрини эгалладилар. 2 февралда Саид Абдуллахон тахтдан воз кечди. Жунаидхон асосий кучларини олиб Қорақумдаги туркман овулларига чекинди. Полвонийёз Ҳожи Юсупов бошчилигидаги Ёш хиваликлар янги тузилган Хоразм ҳукумати — Халқ Нозирлар Шуриси таркибига кирган булсалар ҳам ҳокимиятнинг жиловли аслида большевиклар қўлида эди. Натижада Жумҳураис ПОЛВОННИЁЗ ҲОЖИ ЮСУПОВ ҳукумати амалга оширмоқчи булган иқтисодий ва маданий тадбирлар бажарилмай қолди.

Жунаидхон қизил армиянинг босқинчилик сиёсатига қарши ўз ҳаракатларини фаоллаштирди. Унинг қўшини сафида туркманлардан ташқари ўзбек, қорақалпоқ ва қозоқлар ҳам кўпчилиги эди. Ўзбек деҳқонлари ва ҳунармандларидан иборат дасталарга Мадраимбой, Ота Махсум, Темир Алихон, Саъдулла бола, Шокир бола, Мавлонбек ва бошқалар раҳбарлик қилишди. Хусусан, Қўҳна Урганч, Илалли, Тошҳовуз, Манғит, Қўшқўпир, Чимбой, Қўнгирот ва Турткулда ҳаракат қилган унлаб сардорларнинг дасталари қизил аскарларга сезиларли зарбалар беришди.

Туркистондаги большевикча режим Жунаидхонга қарши курашда айтарли ютуққа эриша олмагач, “сопини ўзидан чиқариб” бошқа туркман уруғининг етакчиларидан фойдаланди. Туркистон республикаси раҳбарларидан бирининг тан олишича, “Жунаидхонга қарши курашда қўққисдан унинг душманлари ҳисобланмиш Ғулумали ва

Қўшмамедхон деган туркман йўлбошчилари қўшилиб қолишди. Натижада биз икки уруғнинг ўзаро курашувига эришдик, Жунаидхон эса Фуломали ва Қўшмамедхон ёрдамида бизнинг қизил армиямиз томонидан ҳарбий қўшилма сифатида янчиб ташланди”¹.

Иши битиб, эшаги лойдан ўтган қизил армиячилар Фуломали ва Қўшмамедхон гуруҳларини тугатишга қарор қилдилар. 1920 йил сентябрда ҳеч нарсадан шубҳаланмай Хива шаҳрига қайтиб келган — туркман уруғларининг бу икки йўлбошчиси Халқ Нозирлар Шўросининг аъзоси ҳам бўлган Қўшмамедхон ва Фуломали йигитлари устига қизил аскарлар ташланишади. Ҳоинларча ҳибсга олинган Қўшмамедхон орадан бир неча соат ўтгач, узининг “яқин ёрдамчилари” томонидан чопиб ташланади. Фуломали бўлса қочиб, истиқлолчилар қаторига ўтиб кетди². Бундай муносабатни курган Хоразм Халқ Нозирлар Шўросининг бир неча аъзоси ҳам Жунаидхон қўшинлари сафига бориб қўшилди. Хоразмлик йигитлар ҳам унинг лашкарлари сафини тулдиришди. Оғажон Эшон Жунаидхоннинг пири сифатида бутун ислом лашкарларининг ғоявий раҳнамоси эди.

Натижада 1923 йилнинг охири ва 1924 йил бошида Жунаидхон қўлида жуда катта миқдордаги ҳарбий куч-қудрат тупланди. Хоразм жумҳуриятининг кўшлаб шаҳар ва қишлоқлари унинг тасарруфига ўтди. 1923 йил декабрь ойида Питнак, Ҳазорасп, Боғот, Хонқа туманларида совет ҳокимиятига қарши деҳқонларнинг оммавий қўзғолонлари бошланиб кетди. Қўзғолончилар ушбу жойлардаги совет ташкилотларини тугатиб, мамлакат пойтахти Хива шаҳри устига юриш қилдилар. Қорақумда турган Жунаидхон қўшинлари ҳам ғарб томондан келиб, бир вақтнинг ўзида шаҳарни қуршаб олишди³.

1924 йил 10 январдан бошлаб Жунаидхон бошчилигидаги 15.000 кишилик пийда ва отлиқлар қўшини Хива шаҳ-

¹ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рунхат, 90-иш, 326-варақ.

² Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рунхат, 90-иш, 327-варақ.

³ История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик. Москва, “Наука”, 1971, 162-бет.

рини қамал қилишга киришди¹. Кузғолончилар январь ойининг охирларига келганда шаҳар ичига ёриб кириб, айрим кучаларни эгаллашди. 26 январь кечқурун булган жанглар айниқса шиддатли кечди. Хива шаҳри ичида қизил аскарлар билан булган ушбу жангда Жунаидхоннинг қариндоши Байрамалихон улдирилиб, унинг ўзи ярадор қилинди.

Февраль ойининг бошларига келиб Хива шаҳрига 4-Актюбинск ва 82-Туркистон отлиқлар полки ва авиаэскадрильяси, Тошкент ва Туртқулдан қизил аскар қисмлари олиб ташлангач, Жунаидхон бошчилигидаги ватанпарварлар қўшини қарийб бир ой давом этган қамални тўхтатиб, орқага чекинишга мажбур бўдилар. Тошкент ва Москвадаги совет ҳокимиятини зир титратган “қум бургути” — Жунаидхоннинг бу зарбаси унинг сунгги ҳамласи эмас эди.

Лекин 27 февралда Жунаидхоннинг Қуйи Балиқлидаги қароргоҳи қизил аскарлар томонидан босиб олинди². 1924 йил март-апрель ойларида булган жанглар натижасида фақат авиациянинг ёрдами билангина Қорақумдаги Жунаидхон қўшинларининг асосий қисми тор-мор келтирилди³. Оғажон Эшон ва бошқа сардорлар асирга олингач⁴, Жунаидхон 1924 йил 17июнда ўзининг 20 та ҳамроҳи билан Афғонистондаги Ҳирот шаҳрига етиб келди⁵. Архив ҳужжатларида келтирилишича, у бу ерда туриб уз қўшинлари сафини тўлдиришга ҳаракат қилган ва вақт-вақти билан Туркменистон орқали Хоразм устига юришларни уюштирган.

Жунаидхоннинг ёши бу пайтга келиб етмишдан ошиб қолганига қарамасдан, у ҳали тетик ва бақувват эди. Умрининг ярим асрдан ортиқ вақтини босқинга қарши курашиб отда ўтказган Жунаидхон Афғонистон ва кейинчалик Эрондан Туркменистон орқали Хоразм ҳудудига ўтиб, совет армияси жангчиларига қарши навбатдаги кес-

¹ РДҲА, 157-фонд, 2-руйхат, 752-иш, 148–151-варақлар.

² РДҲА, 110-фонд, 2-руйхат, 532-иш, 54-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 71-фонд, 1-руйхат, 42-иш, 24-варақ.

⁴ РЦХИДНИ, 17-фонд, 16-руйхат, 1177-иш, 19-варақ.

⁵ История Хорезмской Народной Советской Республики. Сб. документов. Ташкент, “Фан”, 1976, 262-бет.

кин ва аёвсиз зарбаларни бергач, белоён Қорақум чулларида ғойиб бўлар эди. Маршал С. М. Будённийнинг сараланган махсус отлиқ қушини ҳам Жунаидхонни қўлга тушира олмади. Ҳозирги Туркменистон Республикаси ҳудуди ва Хоразмда айрим танаффуслар билан 1931 йилгача қураш олиб борган Жунаидхон ниҳоят Эрон давлатига бутунлай утиб кетди ва муҳожирликда уша ерда 1938 йили вафот этди. Баъзи манбаларда ёзилишича, унинг жасади Эрондан келтирилиб узи туғилиб усган Тахта туманидаги Бадиркент қишлоғидаги қабристонда яширинча дафн этилган.

БУХОРО ХАЛҚ ЖУМҲУРИЯТИДАГИ ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ҲАРАКАТИ

1920 йил 2 сентябрда М. В. Фрунзе бошчилигидаги 70 минг кишилиқ қизил армия қисмлари¹ Бухоро шаҳрида АМИР САИД ОЛИМХОННИ (1881—1944 й.) тахтдан ағдариб ташладилар. Натижанда Бухорода қизил аскар найзалари остида “халқ инқилоби” ғалаба қозонди. Муқаддас Бухорои шариф большевиклар томонидан қизил Бухорога айлантирилди. ФАЙЗУЛЛА ХУЖАЕВ (1896—1938 й.) бошчилигидаги жадидлардан иборат Ёш бухороликлар фирқаси Бухоро коммунистик партияси билан қўшилишга мажбур бўлди². Бухоронинг турли жойларида инқилобий қўмиталар тузилди. Собиқ амирнинг жўнаб кетишга ултурмаган амалдорлари ва сарой аъёнлари, нуфузли руҳонийлар қамоққа олинди ва большевиклар томонидан отиб ташланди³.

Файзулла Хўжаев бошчилигидаги Бухоро жумҳурияти Халқ Нозирлари Шўроси⁴ ана шундай жуда оғир бир ва-

¹ Қаранг: *Крушельницкий А. Бухарская революция. Диктатура по телеграфу. Родина, 1989, № 11, 33-бет.*

² Бугун узини “тарихчи” ва “сиёсатдон” деб уйлаётган, аслида эса давр маддоҳлари бўлган айрим кимсалар даъво қилаётганидек, Ф. Хўжаев Бухородаги инқилобий жараёнга коммунист сифатида эмас, балки жадид сифатида келиб қўшилган. У Туркистон мустақиллиги учун мустабид совет режимига қарши имконияти доирасида қураш олиб борган эди. Бу тарихий ҳақиқатни қўллаб архив ҳужжатлари тасдиқлайди.

³ *Кастанье Ж. Бухарская республика // Позитив, 1993, №1, 16-бет.*

⁴ Қаранг: *Хўжаев Файзулла. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар. Тошкент. “Фан”, 1997, 173-бет.*

зиятда иш бошлади. Амирлик тузумидан қолган оғир мерос, ўрта асрчилик анъаналари, Бухоро қишлоқларидаги қолоқлик, аҳоли уртасида мутаассиб руҳонийларнинг нуфузи баландлиги ва бошқа бир қатор сабаблар "... шунга олиб келдики, амалга оширилиши унчалик қийин бўлмаган бир қанча тadbирлар, шунингдек, хўжалик ва маданий қурилишнинг бутун программаси маълум даражада қоғозда қолиб кетди"¹.

Бухоро жумҳуриятидаги истиқлолчилик ҳаракати ўзининг мураккаб ва зиддиятли, айни пайтда, шонли ва зафарли тарихига эга. Бу ердаги ҳаракатнинг Туркистондан, хусусан, Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатидан фарқ қиладиган асосий томони шундан иборатки, ватанпарварлар Бухорода икки жабҳада туриб кураш олиб боришларига туғри келди. Бир томондан, амирлик тузumi тарафдорлари булган МУЖОҲИДЛАР² жадидлардан иборат ёш Бухоро ҳукуматига ва шунингдек, қизил армия қушинларига қарши кураш олиб бордилар. Уларнинг пировард мақсади Бухорои шарифда амир Саид Олимхоннинг ҳокимиятини қайта тиклаш, қизил аскарлар ва коммунистлар билан биргаликда, уларнинг таъбирича, "кофирларга сотилган жадидлар" ҳуку-

---

¹ Ф. Хўжаев. Бухородаги революция ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланиши тарихига доир. Ф. Хўжаев. Танланган асарлар. 1-том. Тошкент. "Фан", 1976, 244-бет.

² Арабча "мужоҳид" сўзининг луғавий маъноси "этиқод учун курашувчи киши" демақдир. "Мужоҳидлар" деб уша пайтда Бухородаги қизил армияга қарши курашган кишилар айтилган. Лекин бу номга сазовор бўлиш жуда қийин булган. Архив ҳужжатларида келтирилишича, фақат нуфузли шахсларнинг тавсияси билан ватанларварлар қушинига қабул қилинган кунгиллилар "мужоҳидлар" деб аталган. Босқинчиларга қарши курашган фидойи мужоҳид болаларимизни Афғонистон ва Тожикистонда ҳозир ҳам бир-бирига қарши жанг қиладиган турли гуруҳлар ва ислом дини ниқоби остида фаолият курсатаётган айрим тудалар билан чалкаштирмаслик лозим. Кунгиллилардан ташқари қушинда маҳаллий аҳоли уртасидан сафарбар қилинган йигитлар ҳам булганки, улар "аскар" деб номланган.

Шунинг учун ҳам мазкур тадқиқотда Бухоро жумҳуриятида 1920—1924 йилларда босқинчи қизил армия жангчилари ва советча режимга қарши мустaqиллик курашини олиб борган ватанпарвар аждодларимиз истиқлолчилар ва мужоҳидлар деб номланди. Халқимизнинг асл фарзандлари иштирок қилган бу ҳаракат мос равишда истиқлолчилик ҳаракати деб аталди.

матини ҳам йўқотиш эди (Иброҳимбек, Мулла Абдулқаҳҳор ва б.). Иккинчи томондан, миллий истиқлол ғояларига содиқ булган бухоролик ватанпарварлар Файзулла Хужаев бошлиқ Бухоро Халқ Жумҳурияти ҳукумати билан яширин алоқалар урнатиб, Бухоронинг муқаддас тупроғидан қизил аскарларнинг олиб кетилиши, Бухоро жумҳуриятининг мустақиллиги амалда қарор топиши учун курашдилар (Анвар Пошо, Давлатмандбек, Жабборбек, Дониёлбек ва б.). Айнан улар сафига кейинчалик Бухоро жумҳуриятининг жуда куччилик раҳбарлари (Бухоронинг биринчи жумҳурраиси Усмонхужа Пулатхужаев, Чека раиси Муҳиддин Махсум Хужаев, республика милициясининг бошлиғи Али Ризо Афанди, Шеробод вилояти нозири Ҳасан Афанди, Термиз милициясининг бошлиғи Усмон Афанди, ҳарбий ишлар нозири Абдулҳамид Орипов, шунингдек, Сурайё Афанди, М. Кулмухамедов ва б.) қўшилдиларки, бу арбобларнинг аксарияти кечаги жадидлар ва Ёш бухороликлар эди¹. Бухородаги бу ҳаракат Анвар Пошонинг келиши билан ўзининг юқори чуққисига кутарилдики, 1921 йилнинг қиши ва 1922 йилнинг баҳор-ёзида бутун Туркистондаги сиёсий жараёнларнинг маркази айнан Шарқий Бухорога кучгани ҳам бежиз эмас эди. Афсуски, Анвар Пошонинг улими билан бу ҳаракат “яҳлит бир уюшган сиёсий кураш” даражасидан оз булса-да пастга тушди. Шарқий Бухородаги қурбошиларни бирлаштирувчи куч яна Иброҳимбек сиймосида намоён булган булса ҳам улар билан Бухоро ва Кармана (Ғарбий Бухоро), Қашқадарё ва қисман Сурхондарё (Ўрта Бухоро) вилоятларидаги ис-

---

¹ Афсуски, Файзулла Хужаев бошчилигидаги Бухоро ҳукумати таркибидаги миллий ватанпарвар кучлар (собик Ёш бухоролик жадидлар) билан муҳолафатдаги қуролли истиқлол гуруҳларининг йулбошчилари ўртасидаги очиқ келишув амалга ошмади. Агар ушбу келишув амалга ошганда эди, бу нодир ҳодиса Туркистон халқлари миллий озодлик ҳаракати тарихидаги кескин бурилиш нуқтасини ташкил қилган буларди. Ҳолбуки, ҳар икки томон ҳам миллий бирлик, тинчлик ва муросага қараб интилган эди. Ҳар икки томоннинг ҳам пировард мақсади Туркистонни яҳлит ва бир бутун ҳолда ҳақиқий мустақил давлат ҳолида куриш эди. Лекин уларнинг бу орзулари тоталитар режим ҳукм сурган даврда амалга ошиши мумкин ҳам эмас эди.

тиқлолчилар узаро ҳамкорликда иш олиб бормадилар. Аниқроқ айтганда, Бухоро жумҳуриятидаги ватанпарварлар доимо ҳам ягона бир кумондан қули остида ва яхлит бир дастур асосида фаолият юрита билмадилар.

Бухородаги истиқлолчилар сафида худди Фарғона водийсида бўлгани сингари халқнинг барча табақаларига мансуб кишилар бор эди. Деҳқонлар ва ҳунармандлар қурбоши йигитларининг асосини ташкил қиларди. Ҳаракатнинг етакчилари бўлган қурбошилар ҳам фақат катта бой ва йирик дин арбоблари булмасдан, улар орасида зиёлилар, жадид ватанпарварлари, турли касб эгалари қўпчиликни ташкил этарди.

“Босмачилик ҳаракати, — деб сал кейинроқ ёзган эди Файзулла Хўжаев “Катта Совет Қомуси”да, — шиддатли сиёсий, аксилсовет хусусият касб этди ва бутун Урта Осиёнинг мавжуд уч республикаси — Бухоро, Туркистон ва Хоразмдаги деҳқонлар аҳолисининг деярли оммавий ҳаракатига айланди. Ҳаракатнинг доҳийлари фақатгина босқинчи тудаларининг Куршермат, Иброҳимбек каби алоҳида бошлиқлари булиб қолмасдан, балки унга маҳаллий миллий зиёлилар, мулла ва бойлар ҳам раҳбарлик қила бошладилар”¹.

Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг узига хос томонларини кўрсатишда бир гуруҳ қурбошиларнинг уша даврда Бухоро Халқ Жумҳурияти ҳукумати раҳбарларига йўллаган мактуби характерлидир. Ф. Хўжаевнинг “Бухородаги революция ва Урта Осиёнинг миллий чегараланиши тарихига доир” номли асарида тула матни келтирилган ва унинг китобларида ҳатто совет даврида ҳам ҳеч қандай узғаришсиз эълон қилинган ушбу мактубда Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг асосий моҳияти лунда қилиб кўрсатилади. Истиқлолчилар Бухоронинг мустақиллиги учун, эркин ва ҳур Ватан қуриш учун курашаётганликларини, бундай Ватанда коммунистлар булмаслиги лозимлигини, “Фавқулодда комиссия орқали камбағал аҳолининг мол-мулки ва ҳаёти тортиб” олинганлигини,

¹ Ф. Ходжаев. Басмачество. Большая Советская Энциклопедия. 5-т. М. 1927, 36-бет.

“большевиклар жабр ва зулми авж олдириб” юборганликларини ва “Бухоронинг мустақиллиги куруқ суз бўлиб” қолганлигини, “ҳақиқатда ундан дарак йўқ”лигини¹ таъкидлашади.

Шу жиҳатдан қараганда Ф. Хужаев томонидан РСФСР ташқи ишлар вазирининг уринбосари Л. М. Карахан номига ёзилган хат ҳам диққатга сазовордир. Ф. Хужаев ушбу хатда Бухоро республикасидаги бу ҳаракат қисқа муддат ичида оммавий тус олганлигини, хусусан туркиялик ҳарбий саркарда Анвар Пошо Шарқий Бухорога боргач, истиқлолчилар ҳаракати энг авж нуқтага кўтарилганлиги, ҳатто бу ҳаракат Шарқий Бухорода Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатига нисбатан ҳам кучайиб кетганлигини эътироф этади. Ф. Хужаевнинг ҳаққоний равишда таъкидлашича, “Шарқий Бухородаги босмачилик узининг стратегик мавқеи жиҳатидан қараганда, Фарғона босмачиларига нисбатан кучлироқ”².

Агар Шарқий Бухородаги истиқлолчиларнинг энг зафарли ғалабаси Душанбенинг қўлга олиниши бўлса, Фарбий Бухородаги қўрбоши гуруҳлари ҳам миллий озодлик ҳаракати тарихига зарҳал саҳифалар билан битиладиган қатор ютуқларни қўлга киритишди. МУЛЛА АБДУЛҚАҲ-ҲОҲ (1884—1924 й.) бошчилигидаги истиқлолчиларнинг катта армияси 1922 йилнинг бошида Бухоро жумҳурияти пойтахти Бухоро шаҳри устига юриш қилишди. Улар қизил аскарлар билан Сарипул-Меҳтар Қосим кўприги олдида бўлган икки кунлик шиддатли жанглардан сунг Бухоро шаҳрининг катта бир қисмини эгаллашди ва бир неча соат мобайнида шаҳарни уз қўлларида тутиб туришди. Истиқлолчиларнинг ушбу ғалабаси ҳақида собиқ амир Саид Олимхон уз хотираларида бундай деб ёзган эди: “Мулла Абдулқаҳҳор большевиклар устидан зафар қозонди, яна Бухоро шаҳри теварагини ураб олди, натижада, шаҳарнинг олти дарвозасини эгаллади. Шу билан у большевикларни сиқиб чиқариб, Бухорони бушатди... Турт соатдан кўпроқ бу ерда туриб, кейин шаҳар ичкарасидан чиқиб Баҳоуддинга борди, у ерда ун соат жанг қилиб, у

¹ Қаранг: Ф. Хужаев. Танланган асарлар. I-том, 249-бет.

² Ф. Хужаев. Танланган асарлар, 1-том, 461-бет.

ерни ҳам большевиклар қулидан халос қилди. Абдулқаҳ-
ҳор Бухоро ва Баҳоуддиндан қулга анчагина ўлжа кирит-
ди”¹.

Аммо зудлик билан Тошкент ва Москвадан етиб кел-
ган кўп сонли қизил аскарлар билан булган жангда Бу-
хорои шариф ва Баҳоуддин зиёратгоҳидан чекинишга
мажбур бўлишди. Истиклолчиларнинг кўп қисми асирга
олинди.

Бу воқеалардан сўнг Мулла Абдулқаҳҳор йигитлари яна
икки йилдан зиёд вақт мобайнида қизил аскар қисмлари
билан ҳаёт-мамот жангларини олиб боришди. Ҳар икки
томон аскарлари ўртасида 1924 йилнинг ёзи ва кузида
Ғиждувон туманининг Ғишти ва Катта Ғамхур қишлоқ-
ларида, Нурота тоғларида, Шофиркон туманига туташ
Қизилқумнинг Жилвон қумликларида, Боғиғфзал ва Вар-
донзе қишлоқларида қаттиқ тўқнашувлар бўлди². Кучлар
тенг бўлмаган ушбу жангларда Ғарбий Бухоро ватанпар-
варларининг етакчиси мағлубиятга учради. Ғарбий Бухо-
родаги қурбоши дасталарига сезиларли зарба берилди.
Мулла Абдулқаҳҳор қурбоши 1924 йилнинг охирида Қи-
зилқум чулларида қизил аскарлар билан булган тўқна-
шувларнинг бирида ўлдирилди³.

Собиқ Бухоро амирлиги ўрнида ташкил топган Бухо-
ро жумҳуриятидаги ватанпарварлар қизил армия қисмла-
рига қарши қарийб 5 йил давомида шиддатли жанг ҳара-
катларини олиб боришди. Бу курашда бухороликлар фа-
қат ўз кучлари ва ички имкониятларига суяниб, жаҳондаги
энг қудратли ҳарбий давлатнинг тиш-тирноғигача қурол-
ланган армиясига қарши тура олдилар. 1924 йилнинг охи-
ри ва 1925 йилнинг бошларига келганда ҳозирги Бухоро,
Навоий, Қашқадарё вилоятларидаги мужоҳидлар ҳарака-
ти қисман мағлубиятга учради. Шундай қилиб, Бухоро
жумҳурияти ҳудудидаги истиқлолчилик ҳаракатининг
БИРИНЧИ ДАВРИ поёнига етди.

¹Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Тошкент.
“Фан”, 1991, 19-20-бетлар.

²Қаранг: Ўзбекистон МДА, 48-фонд, 1-руйхат, 48-иш, 621-623-ва-
рақлар.

³Қаранг: История Бухарской Народной Советской Республики. Сбор-
ник документов. Ташкент. “Фан”, 1976, 171-бет.

Бухоро ватанпарварларининг кўп қисми ўз юртларининг мустақиллиги ва озодлиги учун курашларда қурбон бўдилар. Тирик қолган фидойиларнинг аксарияти эса беш йиллик тинимсиз жанглардан жуда чарчаган ва толиққан эди. Шунинг учун ҳам уларнинг кўпчилиги совет ҳокимияти вакилларига таслим бўлди. Таслим бўлишни хоҳламаган миңглаб истиқлолчилар эса Афғонистон ва бошқа хорижий давлатларга муҳожир бўлиб жўнаб кетишди. Улар билан биргаликда ўн миңглаб бухороликлар ҳам ўзларининг киндик қони тўкилган тибаррук ва муқаддас тупроқни ташлаб, Ватан сарҳадларидан чиқиб кетишга мажбур бўдилар. Манбаларда бухоролик муҳожирлар 400.000 кишидан иборат бўлганлиги келтирилади.

Лекин ҳали кураш давом этар эди. Мустабид совет тартибларига қарши собиқ Бухоро жумҳуриятида, хусусан, ҳозирги Сурхондарё вилояти ва Тожикистон Республикаси ҳудудида ватанпарварлар яна ўн йил давомида (1925—1935 йиллар) ҳаёт-мамот жангларини олиб боришди. Ўзбекистон ССРда 20-йилларнинг охирида коллективлаштиришнинг мажбурий суратда ўтказилиши, аҳолининг аксарият қисмини “сен-муштумзўрсан” деб асосиз равишда бадарға қилиниши ва қамоққа ташланиши оқибатида кураш қайтадан авж олди. Ўзбекистоннинг ҳамма жойида бўлгани каби ҳозирги Бухоро, Навоий, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида ҳам халқнинг кўпчилиги қисми советларга қарши курашга кутарилди. СССР катта куч-ғайрат сарфлаб, Бухоро заминидаги истиқлолчилик ҳаракатини ҳам бутун Туркистон тупроғида бўлгани сингари фақат 1935 йилга келибгина тор-мор қила олди, холос.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро жумҳуриятидаги истиқлолчилик ҳаракати ўз ривожланиш жараёнида икки катта даврни босиб ўтди. **БИРИНЧИ ДАВР** 1920—1924 йилларни ўз ичига олган бўлиб, унинг ўзи ҳам уч босқичдан иборатдир. **БИРИНЧИ БОСҚИЧ**да (1920 йилнинг кузи—1921 йилнинг октябри) собиқ амирлик ҳудудида истиқлолчилик ҳаракати бошланди. Дастлаб Шарқий Бухорода юзага келган ушбу ҳаракат тез орада бутун Бухоро жумҳурияти ҳудудини қамраб олди ва дастлабки порлоқ

ғалабаларга эришди. Ҳаракатнинг ИККИНЧИ БОСҚИЧИ (1921 йилнинг ноябри 1922 йилнинг августи) унинг энг кучайган даври булиб, бу бевосита АНВАР ПОШОнинг (1881—1922 й.) Бухорога келиши билан боғлиқдир. Истиқлолчилар бу пайтда деярли бутун Шарқий Бухорони (Тожикистоннинг ҳозирги пойтахти Душанбени ҳам) қизил аскарлар қўлидан озод қилишди. Фарбий Бухородаги мужоҳидлар ҳам Мулла Абдулқаҳҳор бошчилигида жумҳурият пойтахти Бухоро шаҳрининг катта қисми ва унинг атроф туманларини эгалладиларки, бу воқеа истиқлолчилик ҳаракати тарихига зарҳал саҳифалар билан ёзилди. УЧИНЧИ БОСҚИЧда (1922 йилнинг сентябри 1924 йилнинг охири) ҳарбий ҳаракат асосан икки йўналиш: Шарқий Бухорода ИБРОҲИМБЕК (1889—1932 й.) бошчилигида ва Фарбий Бухорода МУЛЛА АБДУЛҚАҲҲОР етакчилигида кечди. Бу пайтда Иброҳимбек, Салим Пошо, Мулла Абдулқаҳҳор ҳаракатга умумий равишда раҳбарлик қилдилар. 1924 йилнинг охирида Туркистон минтақасида миллий-ҳудудий чегараланиши ўтказилиши натижасида Бухоро жумҳурияти ҳудуди янги тузилган Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР ва Тожикистон АССР таркибига киритилди.

Ҳаракатнинг ИККИНЧИ ДАВРИ 1925—1935 йиллари уз ичига олади. Бу давр ҳам бир нечта босқичлардан иборатдир. Бу пайтда кураш асосан Шарқий Бухоро (ҳозирги Тожикистон Республикаси ҳудуди) ва Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида кечди. Ҳаракатга умумий қумондон Иброҳимбек қурбоши эди. У айрим узилишлар билан истиқлолчилар қўшинини 1931 йил ёзиғача бошқарди.

ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ҲАРАКАТИ: ЯҚУН ВА ХУЛОСАЛАР

Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик ҳаракати 1935 йилга келиб тулиқ мағлубиятга учради.

Туркистондаги барча туб халқлар юрт ҳимояси учун булган қонли курашда, ҳаёт мамот жангларида пировардида енгилди.

Истиқлолчилик ҳаракатининг мағлубиятга учраши сабаблари тўғрисида фикр юритганда, яна бир муҳим омилни айтмасдан ўтиб бўлмайди. Юз минглаб кишилар мустақиллик ва истиқлол учун, эрк ва эътиқод учун курашганларида, улкан муҳорабада қаттол душман билан жон олиб, жон бераётганларида, ватанпарварлар армиясида баъзан ўз манфаатини юрт озодлиги ва Ватан тўғрисида устун қўйган каслар, айрим босқинчи ва талончи кишилар ҳам бўлган. Ҳақиқатни айтганда, бундай кишилар ҳамма давр ва ҳамма замонларда топилди, уларнинг уруғи ҳозир ҳам бисёр. Қурбошилар жипслик ва ҳамжихатликка, ўзаро бирлик ва иттифоққа доимо ҳам амал қилмаганлар. Айрим қурбошилар фақат ҳаракатга раҳбарлик қилиш тўғрисида уйлаб, бош қўмондонларига бўйсунмаганлар. Бундан қизил армия раҳбарияти ва болшевиклар устомонлик билан фойдаланишган. Улар махсус хуфялар ва жосуслар ёрдамида ҳаракат сафларидаги бирликни парчалашга, қурбошилар ўртасидаги тарқоқлик ва ўзаро ихтилофларни янада авж олдиришга уринганлар, бахтга қарши, босқинчилар аксарият ҳолларда ўз қабиҳ режаларини амалга оширишга муваффақ ҳам бўлганлар. Туркистон халқлари ўртасидаги азалий тарқоқлик, ягона муштга бирикиб зарб беришнинг қийинлиги, бирлаша олмаслик тўғриси ва узбилармонлик бу гал ҳам панд берди. Бунинг устига, маҳаллий халқлардан чиққан айрим сотқин касларнинг Шимолдан келган босқинчилар билан оғиз-бурун упишиб кетганлиги ҳаракатни ичдан емиришга замин тайёрлади. “Ўзингники ўзагингни суғуриб олади” деганларидек, ушбу миллат хоинлари ва ватанфурушлар қурбошилар лашкарлари ўртасида ваҳимали миш-мишлар тарқатишди, мужоҳидларни асосий курашдан чалғитиб, уларни талончиликка даъват қилишди, советларга хайрихоҳликда шубҳаланилган тинч аҳолини аёвсиз қириб ташлашди. Яна бир муҳим ҳолат. Махфий ҳужжатларда ёзилишича, қизил армия жангчилари купгина ҳолларда кечалари мусулмонча кийиниб, қишлоқларга бостириб кирганлар. Совет қўмондонлигининг ташвиқот машинаси бўлса, бу босқинларни “босмачилар” уюштирди, деб маҳаллий халқни мунофиқларча алдаган. Ишонув-

чан ва содда туркий отанинг болалари яна бир марта маккор душман тузоғига илинганлар, бу макр-ҳийланинг қурбони булганлар. Буюк ватанпарвар боболаримиз туккан қутлуғ қон беҳуда кетмади. Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигига эришиш учун булган курашлар босқичида муҳим роль уйнаб, Ватанимиз янги тарихининг энг шонли саҳифаларини ташкил қилади.

**Қаҳрамон Кенжаевич Ражабов,
тарих фанлари номзоди**

**Мустақил Туркистон фикри
учун мужодалалар
(1917—1935 йиллар)**

Ўзбек тилида

“Ўзбекистон” нашриёти — 2000,
Тошкент, 700129, Навоий, 30.

Бадий муҳаррир *Т. Қаноатов*
Техник муҳаррир *У. Ким*
Мусахҳиҳа *М. Йўлдошева*

Теришга берилди 11.05.2000. Босишга рухсат этилди 6.06.2000.
Бичими 84×108¹/₃₂. Шартли босма т.1;68. Нашр. т. 1,47. Нусхаси 1000.
Буюртма № 07/45-00. Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон” нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 42—2000

Маъсулияти текланган “ARNAPRINT” жамияти босмахонасида чоп
этилди. Тошкент, Ҳ. Бойқаро кучаси, 51.

